

AYDINOĞULLARI'NDAN OSMANLI'YA TİRE KÜLLİYELERİ (14. – 16. YÜZYILLAR)

Çağla CANER YÜKSEL

Özet: Anadolu'da 14. - 16. yüzyıllarda inşa edilen yapı toplulukları dönemin mimari pratikleri bağlamında dikkat çekici yer tutmaktadır. Çoğunlukla yönetici sınıfını oluşturan baniler hayır sahibi iyi birer Müslüman olmak adına, kamu yararı için, imar iskâna yönelik ve güçlerini somutlaştırdıkları propaganda amaçlı yapı toplulukları yaptırmışlardır. Bu yapı toplulukları bir cami etrafında gelişen sosyal kuruluşlar ya da Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerinde son derece etkin olan heterodoks dervişlerin fethettikleri toprakları “şenlendirmek” için yaptırdıkları zaviyeler biçiminde olabilir. Zaviyeler daha çok kırsalda etkili olurken kent içinde, Tire örneğinde görüldüğü üzere, bir cami etrafında çeşitli işlevleri içeren birimlerin bir araya geldiği en başından planlanarak ya da zaman içinde eklenerek inşa edilen yapı toplulukları içinde buldukları kentsel bağlamları da dönüştürmek, geliştirmek ve biçimlendirmek üzere etkili olmuşlardır. İşte bu çalışma 14. – 16. yüzyıllar arasında Tire’de Aydınoğulları ve devamında Osmanlılar tarafından yaptırılan bu yapı topluluklarının mimari gelişim ve dönüşümlerini ve ait oldukları kentsel bağlamlarına katkılarını irdelemekte ve karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: Külliye, Aydınoğulları, Osmanlılar, Tire, mimarlık.

Building Complexes in Tire from the Aydınid to the Ottoman Era (14th – 16th Centuries)

Abstract: Building complexes, those commissioned by the ruling elite as a charity to become a good Muslim, to improve public welfare, to foster settlement and development and finally to epitomize their power and authority, hold a significant place within the architectural context of Anatolia in the 14th - 16th centuries. These building groups were either social institutions developed around a mosque in the center or were in the form of dervish lodges founded by the heterodox dervishes to help secure, prosper, and develop the newly conquered territories particularly during the Principality and Early Ottoman periods. While dervish lodges were built for the most part in rural lands, building groups, which assemble different functional units around a mosque either planned and designed together from the beginning or developed into a whole with later additions, were built in urban centers, like those in Tire. These building complexes were at the same time influential in transforming, developing and shaping their immediate urban contexts. As such, this study is a comparative inquiry into the building complexes of Tire commissioned first by the Aydınid and next by the Ottoman patrons in the 14th - 16th centuries, which questions their architectural development, transformation and contribution to their immediate urban settings.

Key words: Building complex, Aydınid Principality, Ottomans, Tire, architecture.

Giriş

Tire'nin, Batı Anadolu'da Aydınoğulları Beyliği ve sonrasında Osmanlı hâkimiyeti boyunca, özellikle 14-16. yüzyıllar arasında en önemli yerleşim merkezi olduğu söylenebilir. Ayasuluk, Beçin, Balat, Birgi gibi Batı Anadolu'daki çağdaşlarıyla kıyaslandığında Tire en büyük nüfusa ve yerleşim alanına sahip, en hareketli ekonomik ve sosyal yaşama ev sahipliği yapmış ve kentsel işlevler ve mimari faaliyetlerin en yoğun uygulandığı kenttir. Çeşitli sebeplerle zaman içinde önemini yitiren ve giderek küçülen diğer kentlere karşılık Tire'de sayıca daha fazla külliye inşa edildiği görülmektedir. Buna ek olarak, inşa edilen külliyelerin içerdikleri işlevler bakımından çeşitlilik de yine Tire örneklerinde daha fazladır. Tire külliyesi genellikle bir cami etrafında türbe, hamam, çeşme, ve/veya medrese ve de bazı örneklerde imaretin bir araya geldiği yapı topluluklarıdır.

İşte, bu çalışma Aydınoğulları'ndan Osmanlı hâkimiyetine Tire külliyelerinin mekânsal gelişim ve dönüşümlerini irdelemektedir. Öncelikle külliye tanımı, bir külliyenin kuruluş amaçları ile sosyal ve mekânsal olarak nasıl işlediği üzerinde durulacak ve bu çalışma kapsamına alınacak yapı toplulukları belirlenecektir. Sonrasında Tire külliyesi mimari nitelikleri ve gelişimleri bakımından tipolojik çözümlemeyle incelenecek, sırasıyla Aydınoğulları ve Osmanlı örnekleri karşılaştırılacaktır. Bu noktada değerlendirme ölçütleri; yapı topluluğunu oluşturan birimlerin barındırdığı işlevler ve çeşitliliği, bu birimlerin birbirleriyle ilişkisi, bu birimlerin ait oldukları kentsel bağlamla ilişkisi, her birimin mimari nitelikleri ve yapı malzemeleri ve yapım teknikleridir. Son olarak, Tire külliye mimarisinin Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya gelişimi ve dönüşümüne dair genel bir sonuç değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Külliyeler: Tanımları, Kuruluş Amaçları, Sosyal ve Mekânsal İşleyişleri

Türk-İslam dönemi için mimarlık tarihi terminolojisinde kullanıldığı üzere külliye, genelde bir cami etrafında toplanan farklı işlevlere sahip yapılar grubu olarak tanımlanmaktadır (Akozan, 1969, s. 303; Goodwin, 1986, s. 366; İpekoğlu, 1993, s. 2; Kuran, 1971, s. 17; Reyhanlı, 1976, s. 121; Say, 2006, s. 11). Bursa'da Yeşil (1414-1424), İstanbul'da Fatih (1463-1471) ve Edirne'de II. Bayezid Külliyesi (1484-1488) bu duruma örneklerdir. Külliye terimi aynı zamanda kutsallaştırılan bir kişinin/ velinin türbesi çevresinde toplanan yapılar grubunu tanımlamakta da kullanılmaktadır (İpekoğlu, 1993, s. 2; Reyhanlı, 1976, s. 122; Say, 2006). Konya'da Mevlana (13. yy) veya Eskişehir, Seyitgazi'de Seyyid Battal Gazi Külliyesi (13. yy) bu duruma örnek verilebilir. Bu noktada, en baştan bir bütün olarak tasarlanması ya da zamanla yapılan eklerle büyümesi bakımından külliyele farklı tanımlar getiren araştırmacılar vardır. Cantay (2002a, s. 836; 2002b, s. 1) külliyesi birlikte tasarlanarak inşa edilen çeşitli işlevlere sahip yapıların bir arada olduğu sosyal

kuruluşlar olarak tanımlamaktadır. Ancak özellikle bir velinin türbesi etrafında toplanan yapılar düşünüldüğünde bir külliye aynı zamanda zaman içinde bir yapı etrafında örgütlenen yapılar topluluğu olarak da tariflenebilir. İpekoğlu (1993, ss. 2-3) külliyei dinî, eğitim veya sosyal amaçlı işlevlere sahip genellikle bir cami etrafında en baştan bir arada tasarlanarak inşa edilen veya zaman içinde eklenerek örgütlenen yapılar topluluğu olarak tanımlamaktadır. Bu çalışma kapsamında ister en baştan bir arada tasarlanarak inşa edilmiş isterse zaman içinde eklenerek yaptırılmış olsun, külliyesi oluşturan her bir yapının ait olduğu bütünün parçası olarak çalıştığı, diğer bir deyişle bir bütün oluşturacak şekilde yapıların bir araya geldiği örnekler külliye olarak değerlendirilmiştir.

Külliyeleer üzerine yapılan çalışmalarda külliyeleerin mimari özellikleri yanı sıra kurumsal niteliklerini de vurgulayan ve külliyeleeri buna göre tanımlayan araştırmacılar da vardır. Hakky (1992, s. 10) külliyei toplum yararı için bir bani tarafından vakıf olarak kurulan dinî, sosyal, ticari ve eğitimle ilgili üç ya da daha fazla sayıda yapıdan oluşan kuruluşlar olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma kapsamında külliye tanımını çoğunlukla yönetici sınıf tarafından vakıf olarak kurulan, genellikle bir cami etrafında en baştan tasarlanarak veya zaman içinde eklenerek bir bütün oluşturacak şekilde inşa edilen dinî, eğitimle ilgili, sosyal veya ticari işlevlere sahip yapılar topluluğu olarak genişletebiliriz.

Külliyeleerin kuruluş amaçları dinî, kamu yararı için, simgesel ve imar/iskâna yönelik olarak dört ana başlıkta toplanabilir. İlk olarak dinî nedenlerle külliyeleer inşa edilmiştir. Genellikle yönetici sınıfına mensup varlıklı kesim tarafından iyi bir Müslüman olmanın gereği, hayır amaçlı diğer bir deyişle “dindarlık ve hayırseverlik dürtüleriyle” (İnalçık, 2004, s. 148; Güneş, 2005, s. 27) vakıflar kurulmuş külliyeleer yaptırılmıştır¹.

Külliyeleer ayrıca kamu yararı göz önüne alınarak inşa edilmiştir. Kentlerin, genellikle yönetici sınıfına mensup, ileri gelenleri idari ve sosyal sorumlulukları gereği halkın refahını sağlamak üzere külliyeleer yaptırmışlardır. Böylelikle başta halkın ibadet edebileceği, cemaatle bir araya gelip, cuma hutbeleri vs. dinleyebileceği camiler; yoksulların, yolcuların yiyip içebilecekleri, barınabilecekleri imaretler (aşevleri) ve tabhaneler; sağlık hizmetlerinden yararlanabilecekleri şifahaneler topluma sunulmuştur. Benzer şekilde, kültür ve eğitim amaçlı hizmetler de ücretsiz eğitim alınabilecek medreseler ve de

¹ İslamiyet'te “hayır” ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için Berger (1978, ss. 1151-1153).

kırsaldaki örneklerde olduğu üzere zaviyeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir². Bununla birlikte külliyelerin aynı zamanda gelir kaynaklarından olan hamamlar halk için temizlik, dinlenme ve sosyalleşme mekânları olarak çalışmaktaydılar. Diğer gelir kaynaklarından olan hanlar, dükkânlar ve benzer ticari mekânlar ise kent içinde sadece ticari faaliyetleri ve ekonomik yaşamı değil bunların beraberinde getirdiği sosyal ve kolektif hayatı da şenlendirmektedirler.

Öte yandan külliyelerin simgesel bir kuruluş amacı da bulunmaktadır. Yönetici sınıf tarafından yaptırılan külliyelerin baninin gücünü, itibarını temsil ettiği ve mimari aracılığıyla somutlaştırdığı söylenebilir. Bu noktada, Crane (1991, ss. 196-229) Osmanlı külliyelerinin ikonografik niteliklerini vurgulamakta, “İmparatorluğun meşruiyetinin sembelleri” olarak değerlendirmekte iken Necipoğlu (2005, ss. 59-70) da “zafer ve namın abideleri” olarak nitelendirmektedir³. Banilerin yaptırdıkları külliyelerde bulunan yapı kitabelerinde unvanlarına –sahip oldukları iktidar ve itibarın altını çizer şekilde geniş yer vermeleri de bu yapıların ‘gücün mimari temsilleri’ olma özelliklerini desteklemektedir. Crane (1991, ss. 196-229) bu durumu Osmanlı sultanlarının yaptırdıkları külliye üzerindeki örneklemektedir. Bununla birlikte, Osmanlı sultanlarının külliyelerini - cuma (ulu) camilerinin kuruluşlarına benzer şekilde askerî zaferlerinin hemen sonrasında (üzerine) ya da öncesinde (beklentisiyle) yaptırdıkları söylenebilir. Örneğin Yıldırım Bayezid Bursa Ulu Cami’nin inşasını Niğbolu Zaferi’nin (1396) hemen sonrasında, II. Murat Edirne Üç Şerefeli Cami’nin inşasını Macaristan seferinin hemen öncesinde (1437-38) başlatmış, II. Bayezid ise Edirne’deki külliyesinin temellerini Romanya seferinin hemen öncesinde attırmıştır (Necipoğlu, 2005, s. 60).

Ayrıca banilerin türbeleri de çoğunlukla adlarını taşıyan külliyelerinde yer almakta, böylelikle halkın hayırsever, aynı zamanda iktidar ve itibar sahibi yöneticilerini anmalarına, ruhlarına dua okumalarına olanak sağlamaktadır. Külliyelerin simgesel nitelikleri konusunda son bir dikkat çekilecek nokta, üzerinde konumlandıkları araziler bakımından da külliyelerin, banilerinin hükümler ve üstünlüklerine işaret etmekte olduğudur. Bu durum özellikle sultan külliyelerinde, örneğin Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’daki külliyesini Bizans Kutsal Havariler Kilisesi yerine yaptırması gibi, izlenebilmektedir⁴.

² Medreselerde verilen eğitim ilmiye sınıfına mensup ulema tarafından verilen ortodoks Sünni öğretilerine temellenmekteyken, heterodoks İslami görüşler de zaviyelerdeki dervişlerin yol göstericiliğinde yayılıyordu.

³ Kafesçioğlu’nun (1999, ss. 211-222) da külliyelerin simgesel nitelikleri bakımından benzer bir yaklaşımı vardır.

⁴ Fatih Külliyesi ve barındırdığı imparatorluk işaretleri ve çağrışımları için Vryonis (1991) ve Kafesçioğlu (1996, ss. 105-163; 1999).

Son olarak külliye imar/iskân amaçlı inşa edilmişlerdir. Böylelikle yeni fethedilen topraklar “şenlenecek”, diğeri bir deyişle ülkenin bütününde yerleşim merkezlerinde güvenlik, refah sağlanacak, kentsel büyüme ve gelişme desteklenecekti (Barkan, 1942, ss. 279-304; 1962-63, ss. 239-241; Reyhanlı, 1976, ss. 122-123). Denilebilir ki külliye Anadolu kentlerinin birçoğunda kentsel büyüme ve gelişmeyi sağlayan kentsel üreteçler olarak işlev gördüler. Örnek olarak, Erken Osmanlı dönemi kentlerinden özellikle Bursa'nın külliye ile ilişkili olarak kentsel gelişiminden söz edilebilir. Osmanlı sultanları Orhan Gazi'den başlayarak fethettikleri yerleri geliştirme ve bayındır etme amaçlı inşa faaliyetlerine giriştiler. Osmanlı vakanüvisi Neşri (der. ve çev. Unat ve Köymen, 1949, s. 187), “Âsâr ve haslet-i Orhan Gazi” başlıklı eserinde Orhan Gazi'nin ele geçirdiği yerleri imar etme arzusunu vurgular ve İznik ve Bursa'daki vakıflarını listeler⁵.

Külliyein mekânsal ve sosyal işleyişleri bakımından ise başta vakfiyeler olmak üzere, dönem tarihçileri ve seyyahların eserleri önemli yazılı kaynaklardır. Vakfiyeler külliyein mali açıdan nasıl işlediğine –gelir kaynakları, buradaki yönetici, görevli personel ve bunlara yapılan ödemeler vs.– işaret etmenin yanı sıra bu mekânları kullananların sayısı ve niteliği, külliyein halka sağladığı hizmetler ve bunların niteliği ve dolayısıyla buradaki mekânların kullanımına dair bilgiler vermektedir. Örneğin, Bursa Yeşil Külliye (1414-1424) vakfiyesi (822 H./ 1419 M.) Yeşil Cami'de görevli personelin sayısı, sahip olması gereken nitelikler, bunların maaşlarına dair bilgi verirken aynı zamanda mekân kullanımına dair de ipuçları sunmaktadır. Ayverdi (1989, s. 50) cami görevlileri listesinde hatip olmamasından dolayı, caminin bir cuma camisi değil mahalle camisi olduğunu söylemektedir. Benzer şekilde vakfiyeden külliyein imaret ve medresesi hakkında da buralarda görevli personel ve maaşları, sorumlulukları, hizmetlerine dair bilgi edinilebilir. İmaret konuklara üç güne kadar ücretsiz hizmet sağlıyor, daha fazlası müteveli ya da şeyhin görüşüne bırakılıyordu. Medreselerde yalnızca müderris ve müdirlere değil, talebelere de yapılan ödemeler ve hizmetler ve hatta buradaki hizmetli görevlilerden de bahsedilmektedir (Ayverdi, 1989, s. 95). Vakfiyelere ek olarak döneme tanıklık eden tarihî figürlerin aktardıklarından da yararlanılabilir. Edirneli Mehmed Mecdi'nin de belirttiği üzere Yeşil Medrese'de eğitim

⁵ “Rivâyetdür ki, Orhan Gazi iki imâret yapdurdı: biri Bursa'da ve biri İznik'da ve Manastırı Bursa'da, bu medrese itdürdi. Ve dahi muhabbet itdüğü dervişlere zâviyeler yapdurdı. Nitekim Geyikli Baba üzerinde yapdurdı. Evsafın sabıkâ zıkr itdük ve her yirleri imâret itmek severdi. *Issuz* yirleri ma'mur idüb, müslimanları urındurdı. Ve Bursa'da yapdurdığı imâret yiri bir *issuz* yiridi-kim, ikindüden sonra âdem varmaya *vehm* iderdi. Zira Gök-Dere suyu ol eyyâmnda Balık-Pazarı'nda akardı. Ol sebebden dereyi öte yakaya geçmeğe *vehm* iderlerdi. Sonradan derenün çaydan yana tarafına At-Pazarı olıcak, hisardan yana biraz emîn oldı. Şimdi ol At-Pazarı'nun yiri Sultan-Han'ı olmuşdur.”

süresince kimi dersler halka açık gerçekleşmektedir (Hızlı, 1998, s. 83). Bu da gösteriyor ki, doğrudan halka hizmet veren birimler olmayan ancak belli bir kullanıcı sınıfına ait, dolayısıyla külliyelerin en dışa kapalı birimleri olarak değerlendirilebilecek medreseler dahi kent yaşamının bir parçasıydılar ve sosyal ilişkilere sahne oldular.

2. Tire Külliyesi – Yapı Toplulukları

İşte bu çalışma, Tire’de Aydınogulları Beyliği ve sonrasında Osmanlı hâkimiyetinde, 14.-16. yüzyıllarda dönemin yönetici sınıfı tarafından yaptırılan, kentin fiziksel ve sosyal önemli yapı taşlarından olan külliye niteliğindeki yapı topluluklarını mimari özellikleri, mekânsal gelişim ve dönüşümleri ve de ait oldukları kentsel bağlamla ilişkileri bakımından irdelemektedir. Öncelikle, yapı toplulukları barındırdıkları işlevler, bu işlevlerin sayısı, çeşitliliği ve kent içindeki konumları, ait oldukları kentsel dokuyla ilişkileri; arazi üzerinde yerleşimleri ve yapıların birbirlerine göre konumlanmaları ve son olarak da tek tek yapıların mimari özellikleri (plan ve cephe biçimlenmeleri ve yapı malzemeleri) bakımından karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

2.1. Yapı Topluluklarının İçerdikleri İşlevler ve Yapı Topluluklarının Kent İçinde Konumu

Bir yapı topluluğunun içerdiği işlevlerin çeşitliliği bu yapı topluluğunun sahne olacağı olası sosyal etkileşimleri ve kentsel mekânların üretimini de beraberinde getirir. Daha önce de belirtildiği gibi, Tire külliyesi genellikle cami ve bunun yanı sıra türbe, hamam, çeşme, ve/veya medrese ve de bazı örneklerde imareten oluşmaktadır. Külliyelerin diğer gelirlerine ek olarak akarlarını oluşturan hanlar ve dükkânlar mimari anlamda bu yapı topluluklarının parçası değildir ve daha uzakta, farklı yerlerde konumlanabilmektedir. Aydınogulları dönemi yapı toplulukları incelendiğinde, günümüze ulaşabilen yapılara bakılarak genelde iki farklı işleve sahip birimin bir araya geldiği görülse de tarihî belgeler ışığında en az üç işlevin bir araya geldiği söylenebilir (Tablo 1). Çanakçı Mescidi ve Hamamı ve cephesinde yer alan çeşmesi ve vakfiyesine göre var olduğu düşünülen (Armağan, 2003, s. 214) medresesiyle Mehmet Bey Cami Aydınogulları döneminden en az çeşitlilikte işlevi barındıran yapı topluluklarına örneklerdir.

Bu yapılarla eş zamanlı, Aydınoglu İsa Bey’in kızı Hafsa Hatun tarafından, Bademiye’de –Aydınogulları sarayının da yer aldığı doğu kesimi– yaptırılan Hafsa Hatun Cami ve Külliyesi camiye ek olarak, hamam, türbe, zaviye, imaret ve çeşmeden oluşmaktadır. Günümüzde yalnızca cami ve hamam duvarlarının bir kısmının ayakta olduğu külliye döneminde en fazla çeşitlilikte işleve sahip yapının bir araya geldiği örneklerdendir. İçerdiği farklı işlevli birim sayısı bakımından Hafsa Hatun Külliyesi’yle karşılaştırılabilecek tek Aydınoglu dönemi yapı topluluğu, zamanının önemli kadı ve din âlimi Karakadı Mecdettin

tarafından yaptırılan Karakadı Mecdettin Külliyesi'dir. Yapı topluluğu bir cami etrafında medrese, türbe, hamam ve yakınlarında bir hanı bir araya getirmektedir. Külliyeinin bulunduğu mahalle, özellikle külliyeinin inşasından sonra dikkat çekici derecede büyüme ve gelişme göstermiştir. Hatta bu çevre külliyeinin adıyla tanınmaya başlamıştır. Evliya Çelebi'ye göre kentte yerleşimin olduğu bütün doğu kısım 17. yüzyılın sonlarında "kasaba-i Karakadı" olarak bilinmekteydi. Ana yola yakın, kentin kolay erişilir ve de hareketli bir noktasında inşa edilen Karakadı Külliyesi, içinde bulunduğu çevrenin, mahallenin daha da hızlı gelişmesini ve büyümesini sağlamıştır. Buna karşılık, Hafsa Hatun Külliyesi kentin aynı doğu kısmında, güneye dik yamaçlara doğru, daha zor erişilebilir ve uzak bir noktasında yer almaktadır. Aydınoğulları ve hemen ardından Osmanlı döneminde, özellikle 15. yüzyılın ortasından 16. yüzyıla kadar, Bademiye'nin önemli bir yerleşim nüvesiydi. Ticari alanlara, ana yollara uzaklığı ve zor ulaşılabilir olması Karakadı'nın aksine bu civarın gelişmemesi ile sonuçlandı. İçinde bulunduğu çevresel bağlamla Hafsa Hatun adım adım kırsal bir külliyeeye dönüştü (Resim 1-2).

Bu iki külliye dışındaki Aydınoğulları dönemine tarihlenen diğer yapı toplulukları barındırdıkları işlevlerin çeşitliliği bakımından görece alçakgönüllü kuruluşlardır. Örneğin, Karahasan Cami ve Türbesi tarihî belgelere göre bir de medresenin olduğu bir yapı topluluğuydu⁶. Benzer şekilde Kazırzade Külliyesi'nde cami ve medreseye ek olarak tarihî belgelere göre bir de imaret bulunmaktaydı (Armağan, 2003, ss. 189, 216) (Tablo 1). Dinî işlevli cami yanında anı/anma amacına yönelik türbe ve imaret gibi hayır amaçlı yapılardan oluşan bu yapı toplulukları yakın çevrelerini geliştirip büyütecek kentsel üreteçler olarak çalıştılar. Kazırzade'nin etrafında Veled-i Kadı Mahallesi filizlenirken, Karahasan etrafında Miskince Mahallesi ortaya çıktı. Mahalleler büyüyüp genişledikçe, daha fazla kamusal yapıya ihtiyaç doğdu ve bu yapı toplulukları böylelikle yakın çevrelerinde ek yapı topluluklarının inşasına önayak oldular. Karahasan yanında Yahşi Bey Cami yaptırılırken, Kazırzade'nin kuzeyinde daha düzlük alanlara doğru Yalınayak Külliyesi ve Ağa Cami inşa edildi.

⁶ Yapı kütük kaydında "Tire'de Çağaloğlu Ali Paşa vakfından Kara Hasan Paşa Camii" olarak kayıtlıdır (Aslanoğlu, 1978, s. 5). Türbe de vakfı sonradan devralan Çağaloğlu Ali Paşa'nındır (Aslanoğlu, 1978, s. 26; Armağan, 2003, s. 210). Önkal (1991, ss. 48-56) türbe hakkında detaylı bilgi vermektedir. 1130 H./ 1717 M. tarihli Yamukağa Vakfiyesinde "Karahasan Mektebi"nden bahsedilmektedir ve Armağan'ın (1983, s. 61, belge no: 23) aktardığına göre Tire Müzesi Arşivi'nde, 1321 H. / 1903 M. tarihli, cilt 29, s. 368'de Şer'iyeye Sicilinde "Medine-i Tire'de Kara Hasan Medresesinde mukim talebe-i ulumdan [...]" ibaresi geçmektedir. Armağan (2003, s. 271) medrese odalarının camiyi kuzey, güney ve batı yönlerinde çevrelediğini iddia etmekteyse de medresenin konumunun kesinliğini destekleyen mimari kalıntılar bulunmamaktadır.

Beylik sonrası Osmanlı döneminde yapı topluluklarının içerdikleri işlevlerin çeşitliliği ve sayısı artmıştır. Örneğin erken 15. yüzyılda inşa edilen Kara Hayrettin ve Süratli Mehmet Paşa Camileri günümüze ulaşan yapıları ve yazılı belgeler ışığında camiye ek olarak medrese, hamam ve çeşmeyi kapsayan yapı toplulukları olarak hizmet vermekteydi (Aslanoğlu, 1978, ss. 5-6, 32-34; Armağan, 2003, ss. 208-210, 223-224). Her iki yapı topluluğu da doğu-batı yönünde uzanan ikincil yollar üzerinde yer almaktaydı ve zamanla civarlarında birer mahallenin filizlenmesine olanak sağladılar. Batıda Kara Hayrettin çevresinde Mısırlı Mahallesi, doğuda Süratli Mehmet Paşa çevresinde Paşa Mahallesi gelişti.

15. yüzyılda Osmanlı döneminde inşa edilen yapı topluluklarında cami, medrese, türbe ve imareten ibaret örnekler de bulunmaktaydı. Örneğin, günümüze sadece camisi ulaşan Ekinhisarı'ndaki Kazanoğlu Külliyesi ve cami ve türbesi ulaşan Ağaççılar'daki Molla Mehmet Çelebi Külliyesi'nden bahsedilebilir. Bu mahalleler daha önce Aydınoğulları zamanında ortaya çıkmış mahallelerdi. Aydınoğulları Sarayı Ekinhisarı'nda konumlanmıştı ve burası kentin yönetsel merkeziydi. Ağaççılar ise kentin en tepe noktalarından birinde, neredeyse kent dışında yer alan ahşap ustalarıyla ünlü bir mahalleydi. Bu mahallelerdeki kamu hizmetlerini de geliştirmek, refah sağlamak amacıyla Osmanlılar buralarda yeni külliyeler yaptırdılar. Molla Mehmet Çelebi Külliyesi'nin de inşasından sonra mahalle kentin bütüncül bir parçası olarak büyüdü.

Cami, medrese, hamam ve imareten oluşan Molla Arap Külliyesi ise kentin dışında, kuzeyde, Yahşi Bey Ovası'nda yer almaktaydı. Bu külliyenin konumundan dolayı başından kırsal bir külliye olarak tasarlandığı ve kurulduğu söylenebilir. Kendi kendine yeten ve besleyen manastır benzeri yaşamın sürdüğü külliye günlük hayatın kargaşa ve şehrin kalabalığından uzakta çoğunlukla kendilerini ibadete ve eğitime adanmış öğrenciler bulunuyordu. Molla Arap Külliyesi'nden daha önce yaptırılan ve kentin neredeyse sınırında konumlanan Yavukluoğlu Külliyesi, Tire Külliyesi içinde en fazla sayıda ve çeşitte işlevi barındıran külliye idi. Cami yanında medrese, rasathane, imaret, hamam, kütüphane ve muvakkithaneden oluşmaktaydı. Kentin güneybatı ucunda kuzeyde Yeniceköy'e uzanan zor bir arazide gelişen Şeyhköy Mahallesi asıl olarak Yavukluoğlu Külliyesi'yle ortaya çıkmış ve zamanla genişleyen yol ağıyla kente bağlanmıştır. Hem bağlantıyı sağlayan yol ağının hem de külliyenin en fazla sayıda ve çeşitlilikte işlevi dolayısıyla kentsel hizmeti barındırmasının, Yavukluoğlu'nun kent sınırlarında yer almasına rağmen kırsal bir külliye dönüşmesini engellediği düşünülebilir (Resim 3). Yavukluoğlu Külliyesi'nden sonra Lütfü Paşa Cami ve ek yapıları, akarları da göz önüne alındığında en fazla sayıda ve çeşitlilikte işleve sahip kuruluşlardı. Aynı zamanda vakanüvis olan Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın

damat ve vezir-i azamı Lütfü Paşa külliyesinin banisiydi. Günümüzde sadece camisi ayakta olan külliyesinin vakfiyesine göre kuzeyinde medresesi, batısında mutfak, ahırlar ve diğer servis birimleri güneyinde görevli personele ait müstemilat ve dükkânlar ve de onun tam karşısında komşu parselde bir han yer almaktaydı⁷. Lütfü Paşa Camisi beraberindeki yapılarla birlikte mimari anlamda bir külliye tanımlanmaktadır ki bu külliye daha önce Aydinoğulları zamanında oluşmuş Şücaeddin / Doğancılar Mahallesi'nde, kentin ticari merkezinin en kuzeyinde yer almaktaydı. Ana yolların kesişiminde konumlanmış bu mahalle Lütfü Paşa'nın kuruluşlarından sonra hızla kalkındı ve gelişti. Aynı zamanda ticari merkez de bu kuruluşla büyüdü ve şekillendi çünkü külliyesinin gelirlerinden bir kısım dükkânlar ve hemen karşısında Yeni Han yine burada inşa edildi. Mimari bütünün bir parçası olmasalar da külliyesinin gelir

⁷ “[...] Batı tarafında müstemilatına bitişik bir bina ve bir ekmek fırını ve bir mutfak ve bunlara uzunlamasına bitişik bir ambar vardır. Bunların cümlesi kiremit ile örtülüdür. Doğu ve kuzeyinde yapılmış yedi göz kışık oda ve ayrıca kapı önünde yine bir kışık oda mevcuttur. Bunların cümlesi kırak ile örtülüdür. Kible tarafında, bahçe duvarının dışında on iki göz dükkânlar vardır. Bunlar bahçeye bitişiktir. Kuzey tarafına da dış medrese yapılmıştır. Burada on bir dershane ve on beş hücre bulunmaktadır. Fakat bu caminin mütevellisi olan kişinin içine evli kiracılar koyması veya dilerse evli olmayan kiracılar koyması için dershane ve hücreler birbirinden ayrılıp ayrı odalar hâline getirilmiştir. Bu tür kiracılar bulunmadığı takdirde, kiracı bulununcaya kadar mütevellinin kendi ve yakınlarının da oturmalarına izin verilmiştir. Yukarıda adı geçen odalar ile camii şerifin haremlerine bitişik batı tarafında bir ahır bina olunmuştur. Koloz yapı ile yapılar üzeri kırakla örtülüdür. Odaların batı tarafında tahminen iki evlek boş bir yer vardır. Bu yerin etrafı kible, batı ve doğu tarafından umumi yol, kuzeyden camii şerif bahçesi ile çevrilidir” (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 950 H. / 1543 M. tarihli Lütfü Paşa bin Abdülmuin Vakfı Defteri'nden aktaran Ertekin, 2007, ss. 45-52). Göksu (1985, ss. 213-214) da aynı vakıf defterinden aynı anlama gelecek şekilde aktarmaktadır. “[...] batısındaki avlusuna bitişik bir bab bina edilmiş ve bir bab fırın var, ayrıca bir de mutfak var ve bunlara bitişik tuğlani (uzunlamasına) bir bab ambar dahi vardır bunların cümlesinin üstü kiremit ile örtülüdür caminin haremde doğusunda ve kuzeyinde yapılmış yedi bab tabhaneler vardır ve bir tabhane dahi kapu önündedir bunların hepsinin üstü kızak (ağaç kabuklarından yapılan bir çatı kaplaması) ile örtülmüştür caminin kible tarafında harem duvarının taşrasında 12 bab dükkânlar vardır şimal tarafındaki avlusunda taşra medrese 11 dershane 15 bab hücerat ile yapılmıştır lakin medrese ve hücerat duvarları camiden ihraç edilip, bunlara odalar diye ad verildi medrese takım müteveli cami'i mezbure olan kimesne içinde mütehil (evli) kiracılar koyadırlarsa gayrı müteehhil yani garip kiracılar koya ve şöyle kim bu makule kiracılar bulunmazsa kendi ve yoldaşları oturalar ta ki kiracı bulununca ve zıkr olunan odalar ile camii şerifin haremlerine muttasıl (bitişik) garp kısmında bir ahır bina olunmuştur kolhoz yapı ile üzeri kızakla örtülmüştür ve odaların garp tarafında tahminen iki evlek miktarı hali yer vardır bu cümlelerin hududu kibleten ve şarken ve garben tariki am ve şimalen camii şerif bahçesidir[...]”

kaynaklarından Bakır Han ve Eski – Yeni Hamam da ticari merkezde yer alıyordu ve böylelikle hem ticari merkezin biçimlenmesinde hem de kent yaşamının canlanmasında etkili olmuşlardı. Bakır Han Tahtakale Meydanı'nda Çöplü ve Kutu Hanlar'ın yanında inşa edilmiş, Eski – Yeni Hamam ise Fatih Sultan Mehmet zamanında kurulan Cami-i Atik, Veled-i Kadı ve Küçük Hafız Mahalleleri arasındaki İbn-i Hatip Mahallesi'nde yaptırılmıştı. Yavuz Sultan Selim döneminde Fatih Sultan Mehmet döneminde 44 olan hane sayısının 59'a yükselmesinde ve mahallenin kalkınma ve büyümesinde hamamın inşasının da etkili olduğu düşünülebilir⁸.

Osmanlı'da 16. yüzyılda inşa edilen yapı toplulukları incelendiğinde bunların genel olarak dört farklı işlevli yapıdan oluştuğu söylenebilir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminin Şeyhülislamı Ebusuud Efendi'nin kardeşi Şeyh Nusreddin Efendi tarafından yaptırılan Şeyh Cami yanında hamam, medrese ve tarihî belgelere göre bir de türbe bulunmaktaydı⁹. Derekahve'nin batısında bu kesimde daha 16. yüzyılın başlarında tarakçılıkla uğraşan kayda değer bir nüfusun da barındığı Tarakçızade Mahallesi bulunmaktaydı (Armağan, 2003, s. 90). Mahallede hane sayısının 28'den 37'ye yükselmesiyle (Telci, 2008, s. 29) mahalle mescidi artan nüfusa cevap verememeye başladı. Bu noktada, bir cami etrafında türbe, medrese, hamam ve çeşmeyi birleştiren Şeyh Külliyesi daha geniş ibadet mekânı, eğitim yapıları ve sağladığı sosyal ve kamusal hizmetlerle mahallenin kentsel ihtiyaçlarını karşılamış oldu. 16. yüzyılın sonlarında inşa edilen bir diğer külliye Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in vezirlerinden Ferhat Paşa'nın oğlu Hasan Çavuş'un yaptırdığı Yalınayak Külliyesi'dir. Külliye cami, hamam, medrese, türbe ve çeşmeden oluşmaktaydı. Caminin güneyinde yer alan medresenin günümüze ulaşamayan kalıntıları 2000'lere kadar ayakta idi, türbe ve çeşme ise tarihî belgelerde bahsedilmektedir (Aslanoğlu, 1978, s. 71; Armağan, 2003, ss. 242-243; Çakmak, 2002, ss. 75-80). Zaman içinde adını taşıyan mahallenin oluşumuna yol açan Yalınayak Külliyesi fiziksel sınırları küçük ancak nüfus yoğunluğu büyük, en kalabalığı 25-30 haneye sahip Yayla Fakih, Küçük Hafız ve Veled-i Kadı mahalleleri arasında yer almaktaydı. Yalınayak Külliyesi'nin inşasından sonra

⁸ Fatih Sultan Mehmet dönemindeki tapu tahrirleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için Akın (1968, s. 135), Yavuz Sultan Selim dönemindeki tapu tahrirleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için Telci (2008, s. 29).

⁹ Aslanoğlu (1978, s. 66) caminin kuzeydoğusundaki kalıntıların türbe ya da medresenin bir kısmı olabileceğini söylemektedir. Armağan (2003, s. 36) ve Çakmak (2002, s. 71) ise bunun medresenin parçası, duvarları olduğunu iddia etmektedirler. Duvar kalıntıları bağımsız bir yapıdansa bitişik bir strüktürün parçası oldukları için kalıntıların medreseye ait olduğu daha doğru bir yorumdur. Tire türbelerinin bağımsız strüktürler biçimde inşa edilmiş olması da bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca bu kalıntılar Önkal'ın (1991) Tire türbeleri üzerine monografik çalışmasına dâhil edilmemiştir.

bölge halkının kullandığı kentsel mekânlar çoğaldı, kamu hizmetleri arttı ve dolayısıyla bölgede yaşam kalitesi yükseldi.

Buraya kadar içerdiği işlevlerin çeşitliliği ve sayısı bakımından külliye niteliğindeki yapı topluluklarının gelişimi ve özellikle ait oldukları kentsel bağlamların gelişimine katkıları özetlenebilir. Diğer bir deyişle, bu yapı toplulukları içinde buldukları kentsel bağlamdaki konumlarına göre ve kendi içlerindeki mekânsal örgütlenmeleri bakımından değerlendirilebilir. İlk olarak nüfus artışının kentleşmeyle, kentsel büyümeyle doğru orantılı olduğu söylenebilir. Bu kentsel büyüme ve gelişme de beraberinde yeni yapı topluluklarının inşasını getirmektedir. Tire'nin Aydınoğulları ve sonrasında Osmanlı dönemlerini karşılaştırıldığında, Osmanlı döneminde daha fazla kentsel büyüme ve gelişmenin yaşandığı dolayısıyla bunu destekler nitelikte daha fazla külliye biçiminde yapı topluluğunun yaptırıldığı söylenebilir. İkincisi, yapı topluluklarının içerdikleri işlevlerin sayısı ve çeşitliliği yine kentsel büyüme ve kent yaşamının gelişme ve zenginleşmesiyle ilişkilidir. İstisnalar dışında kronolojik olarak incelendiğinde daha geç dönemde yaptırılan yapı topluluklarının daha fazla sayıda ve çeşitte işlevi barındırdığı görülmektedir (Tablo 1). Karakadı Mecdettin ve Hafsa Hatun Külliyesi dışındaki Aydınoğulları dönemi yapı toplulukları iki ya da üç farklı işlevi bir araya getirmektedirler. Osmanlı döneminde ise 15. yüzyılın ortalarında inşa edilen Yavukluoğlu Külliyesi dışında inşa edilen yapı toplulukları genel olarak dört farklı işleve hizmet eden birimlerden oluşmaktadırlar. Üçüncüsü, Aydınoğulları ve Osmanlı hâkimiyeti altında yaptırılan külliye karşılaştırıldığında barındırdıkları işlevlerin farklılaştığı ortaya çıkmaktadır. 14. ve 15. yüzyıllarda, başka bir deyişle bölgedeki Türkleşme sürecinin ilk yıllarında cami etrafında gelişen yapı topluluklarının yanı sıra özellikle kırsalda zaviyeler biçimindeki yapı toplulukları öne çıkmaktaydı. Her ne kadar bu yapıların büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşamamış olsa da Hafsa Hatun Külliyesi gibi Aydınoğulları döneminde yaptırılan önemli yapı toplulukları içerisinde zaviye işlevinin de yer aldığı görülebilir. 15. yüzyılın ortalarında itibaren özellikle 16. yüzyılda bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin kesinlik kazanması ve mutlak siyasi kararlılığın sağlanmasından sonra külliye ticari işlevli yapıların da dâhil olabildiği söylenebilir. Zaten kentin ticari merkezi de özellikle bu dönemde biçimlenmiştir. Örneğin, Lütü Paşa Külliyesi'nde de olduğu gibi külliye gelirleri arasında yer alan han yapısının külliye parçası olarak da tasarlanarak yaptırıldığı görülmektedir. Ayrıca hamamların da yapı topluluklarının önemli bir ögesi olarak inşa edilmesi yine bu dönem külliyelerinde yaygın bir uygulamadır.

2.2. Yapı Topluluklarının Arazi Yerleşimleri, Yapıların Birbirine Göre Konumu

Daha önce de belirtildiği gibi yapı topluluklarının bazı yapıları ayakta, bazıları yıkıntı hâlinde iken bazı yapılarının varlığına da tarihî belgeler işaret etmektedir. İşte bu farklı işlevlere sahip yapıların nasıl bir araya geldiği, hem birbirlerine göre hem de ait oldukları kentsel bağlamla ilişkili nasıl mekânsal olarak örgütlendikleri irdelenebilir. Beylik öncesi Türk-İslam yapıları, diğer bir deyişle Selçuklular tarafından yaptırılan yapı toplulukları bütünsel, içe dönük, dış mekânla pek de ilişki kurmayan yapılardır. Buna karşılık Aydınoğulları Beyliği yöneticileri tarafından Tire’de yaptırılan külliye daha parçalı, dışa dönük, cephe elemanlarıyla dışa açılan ve kitle birleşimleriyle pozitif dış mekânlar üretebilen yapı topluluklarıdır. Yapı kitleleri mekânsal olarak görece birbirinden kopuk ve dağınık ilişkiler sergilemekte planda daha organik ve parçalı dağılım göstermektedirler. Örneğin, Hafsa Hatun Külliyesi’nin günümüze ulaşan yapı kalıntılarını dayanarak cami ve hamamının aralarındaki uzaklık ve birbirlerine göre konumlanmaları bakımından zayıf bir ilişki kurduklarını söylemek olasıdır¹⁰. Benzer şekilde, Kazırzade Külliyesi’nde caminin minaresi bile caminin yanında ayrı, bağımsız bir kitle olarak inşa edilmiştir. Ancak, külliye hem cami hem de medrese odalarının kuzeye yönelmeleri ve açılmaları, burada, önlerinde ortak bir açık mekân paylaştıklarına işaret etmektedir. Daha geç döneme ait bir diğer Aydınoğlu külliyesinde ise bu yapı kitlelerinin birbirlerine göre konumlanması ve pozitif dış mekânlar oluşturması bakımından bir adım ileri olduğu söylenebilir. Karahasan Külliyesi’nde cami ve türbe her ne kadar geometrik olarak iyi tanımlı olmasalar da birbirlerine yönelmişlerdir, aynı ortak dış mekâna açılmakta ve paylaşmaktadırlar (Şekil 1). Bununla beraber, Aydınoğulları Beyliği’nin son yıllarında daha bütüncül mekânsal örgütlenmeler sergileyen yapı topluluklarının inşası öne çıkmaktadır. Örneğin Karakadı Mecdettin Külliyesi’nin plan şeması daha dağınık ve parçalı bir araya geliş düzeninden daha geometrik, mimari olarak daha tanımlı kitle birleşimlerine ve dolayısıyla pozitif açık mekânların üretimine işaret etmektedir. Her ne kadar hamamı külliyenin mimari anlamda bütüncül bir ögesi olmasa da, cami ve medresenin ortalarında aynı avluyu paylaşacak şekilde bir arada tasarlanması sonrasında gelen Klasik Osmanlı döneminin görece rafine mimari üretimlerini anımsatmaktadır (Şekil 2).

Osmanlı döneminde inşa edilen Tire külliye külliye yapıları birbirlerine göre konumu ve ilişkisi bakımından yapıların birbirleriyle doğrudan doğruya ilişkilendikleri, daha tanımlı, bütüncül ve geometrik tasarımlara doğru

¹⁰ Aslanoğlu (1978, s. 8) külliye günümüze ulaşan tek yapının cami olduğunu söylerken, Kalfazade-Ertuğrul (1995, ss. 84-85) ve Çakmak (2002, ss. 30-32) caminin 100 m uzağındaki hamam kalıntısından bahsetmektedirler.

evrildiler. Çoğu örnekte görüldüğü üzere, cami ve medrese yapıları ortak bir açık alanı -aralarında bir avluyu- paylaşacak böylelikle kullanıcıların sosyal etkileşimlerinin, karşılaşmalarının yolunu açacak kentsel mekânlar üretecek biçimde bir arada tasarlanmışlardır. Yavukluoğlu, Molla Arap ve yazılı belgelere ve arazi koşullarına dayanarak büyük olasılıkla Molla Çelebi ve Lütfü Paşa Külliyesi bu tür bütüncül tasarımlara örnektirler (Şekil 2). Cami ve medrese yapılarının mekânsal olarak kurdukları bu sıkı ilişkiye karşılık yapı toplulukları içinde hamamlar diğer yapılarla daha zayıf ve dolaylı ilişki kurmaktadır. Örneğin, Molla Arap ve Şeyh Nusreddin Külliyesinin hamamları diğer külliye yapılarından hem daha uzakta konumlanmış hem de ilintisiz biçimde yönlendirilmiştir. Yalınayak Külliyesi'nde her ne kadar cami ve hamam birbirine göre yakın konumlanmaktaysa da farklı kotlarda yer almakta ve aralarından geçen sokak dışında ne birbirlerine yönelmekte ne de ortak bir dış mekânı paylaşmaktadırlar (Resim 4-5).

Aydinoğulları dönemi yapı topluluklarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı dönemine tarihlenen görece daha bütüncül tasarımlar sergileyen bu yapı toplulukları dışında aynı dönemden ayrık örnekler de rastlanmaktadır. Rum Mehmet Paşa Cami ve Türbesi ve bir derece Şeyh Nusreddin Külliyesi bu anlamda dikkate değer örneklerdir. Şeyh Nusreddin Külliyesi özellikle arazi yerleşimi incelendiğinde topoğrafyanın etkisiyle farklı kotlarda ve yönelimlerde yapıların görece daha dağınık ve organik bir araya geliş düzeni oluşturması bakımından Bursa'daki Erken Osmanlı dönemi külliyesiyle benzerlikler göstermektedir. Yıldırım Külliyesi'nde olduğu gibi Şeyh Nusreddin Külliyesi'nde de yapılar farklı kotlarda ve topoğrafyaya uyum sağlayacak şekilde farklı yönelimlerde konumlanmaktadırlar ve her bir yapı kendine ait dış mekâna açılmakta, ortak bir açık alanı paylaşmamaktadır.

Bu noktada, külliye niteliğindeki yapı topluluklarının ait oldukları kentsel bağlam içindeki konumu, her bir yapının birbirine göre ve bütün içindeki konumu ve mekânsal ilişkisi ve de bu ilişkilerden türeyen olası ortak açık mekânların üretimi bakımından değerlendirilmesi özetlenebilir. Öncelikle, Aydinoğulları dönemi yapı topluluklarında görece organik, dağınık ve birbiriyle dolaylı mekânsal ilişkilere işaret eden farklı işlevlere sahip yapıların kısmen birbirinden bağımsız ve kopuk tasarlanması Osmanlı dönemi yapı topluluklarında yerini adım adım daha geometrik şemaların öne çıktığı, daha yakın mekânsal ilişkilerin kurulduğu, daha bütüncül tasarım anlayışına bıraktı. Bununla beraber, yapıların bütün içinde birbirlerine göre nasıl konumlandığı, nasıl ilişkilendiğine dair tasarım kurallarının kökleri Karakadı Mecdettin Külliyesi'nde de görüldüğü üzere Aydinoğulları dönemindeki deneyimlere dayanmaktadır. İkinci olarak, işlevlerine göre değerlendirildiğinde, Osmanlı dönemindeki görece bütüncül ve geometrik plan şemalarında bu yakın ve sıkı mekânsal ilişkilerin asıl olarak cami ve medrese yapılarının birleşimlerinde

görüldüğü söylenebilir. Hamamlar topluluğun diğer yapılarıyla daha zayıf ve dolaylı ilişki kurmaktadır. Bu durum maneviyatın öne çıktığı dinî ve eğitim amaçlı işlevlere sahip cami ve medreselere karşılık hamamların gündelik sosyal ve kamusal işlevlere hizmet vermesiyle ilgili olabilir. Bu nedenle hamamların yapı topluluklarında bütüncül bir tasarım oluşturmada cami ve medreselerden farklı olarak öncelikli yapı olmadığı söylenebilir. Üçüncü olarak, yapıların ait oldukları külliyeinin bütünü içinde mekânsal dağılımları ve de külliyeinin ait olduğu kentsel bağlam göz önüne alındığında kayda değer çeşitlilikte kentsel mekânların üretiminden bahsedilebilir. Bir yanda daha zayıf bağlantılı, parçalı mekânsal şemalara sahip yapı topluluklarının ürettiği çok net tanımlı olmayan, neredeyse kentsel dokunun içerisinde eriyen nitelikte mekânlar bulunmaktadır. Camisinin önündeki avlu dışında bir açık alan içermeyen Yalınayak Külliyesi bu duruma örnek verilebilir. Külliyeinin cami ve hamamının arasından geçen ve bu iki yapıyı ayıran ama aynı zamanda da bağlayan sokak, çevrede daha az tanımlı ancak yine de kayda değer bir kentsel mekân üretmektedir (Resim 4-5). Diğer yanda daha bütüncül ve geometrik plan şemalarına sahip külliyeilerin ürettiği daha bütüncül ve tanımlı kentsel mekânlar bulunmaktadır. Cami ve medresenin ortak bir avluyu paylaştığı külliyeiler bu duruma örnektirler. Caminin kuzeyinde yer alan diğer yönlerden de medrese odalarıyla çevrelenen avlu aynı zamanda geniş bir kitlenin bir araya geldiği, sosyal etkileşimlerin yaşandığı, kamu kullanımına sunulan önemli bir kentsel mekândır (Resim 3, Şekil 2).

2.3. Yapıların Mimarisi

Yapı topluluklarının Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya mekânsal gelişim ve dönüşümleri incelendiğinde yapıların tek tek mimarisi ve mekânsal evrimleri de dikkate alınmalıdır. Bu durumda değerlendirme ölçütleri, her yapı için plan ve cephe özellikleri, iç – dış mekân ilişkisi, yapı malzemeleri ve yapım teknikleri olarak sıralanabilir. Tek tek yapılardan başlamak gerekirse, yeni mimari elemanların ve biçimlerin tanıtımıyla cami mimarisinin yeni bir mimari dil oluşturmak adına deneysel bir gelişim sürecinden geçtiği söylenebilir.

Aydınoğulları'ndan başlayarak Osmanlı'da gelişen ve olgunlaşan Tire camileri genellikle tek birimli kubbeli, ön ve/veya yan cephelerinde son cemaat yeri bulunan, cephe elemanları ve bunların bir araya gelişleriyle dışa açık, öncüllerine kıyasla görece zengin cephe tasarımları sergileyen yapılardır. Bu camilerden Aydınoğulları döneminde yaptırılan Karakadı Mecdettin ve Gucur Camileri ve Osmanlı döneminde yaptırılan Leyse Cami sekizgen planlı, tek birimli kubbeli ve son cemaat yeri ön cephelerinde yer alan örneklerdir. Kazırzade, Karahasan gibi Aydınoğulları hâkimiyetine tarihlenen camiler ve Rum Mehmet Paşa ve Yavukluoğlu gibi Osmanlı hâkimiyetinde gerçekleştirilen camiler ise kare planlı, tek birimli kubbeli ve yine son cemaat yeri kuzey, diğer bir deyişle ön cephede yer alan örneklerdir. Aydınoğulları tarafından yaptırılmış

Çanakçı Mescidi ve Doğanbey Cami ise kare planlı ve tek birimli kubbelidirler ancak son cemaat yeri bu yapıların batı cephelerinde yer almaktadır. Doğanbey Cami ve yine Aydınoğulları tarafından yaptırılan Yayla Fakih Mescidi ile Osmanlılar zamanında yaptırılan Gazazhane ve Tahtakale Camileri çift son cemaat yerine sahip örneklerdir.

Camilerin cephe tasarımları ise Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçişte, Bursa ve İznik'teki Erken Osmanlı camilerini anımsatan biçimde, artan cephe elemanı sayısı, çeşitliliği ve bunların bir araya gelişleriyle iç ve dış mekân ilişkisinin daha kuvvetli kurulduğu, daha zengin tasarımlardır. Hatta özellikle 14–15. yüzyıllara tarihlenen bazı camilerde cephe mimarisinin yapının yakın çevresinin mekânsal dönüşümünde de etkili olduğu söylenebilir. Örneğin, Aydınoğulları hâkimiyetinde Doğan Bey tarafından yaptırılan Doğanbey Cami, yakın çevresiyle sadece cephesindeki pencere açıklıkları vasıtasıyla görsel olarak ilişkilenebilir. Caminin avlu duvarına inşa edilmiş çeşme de beraberinde getirdiği işlevi ve kullanımıyla önünde bir mekân tariflemektedir (Resim 6). Benzer şekilde, Osmanlı döneminde Hacı Kemal tarafından yaptırılan Gazazhane Cami kentin ticari faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir alanda konumlanmıştır ve görece dışa dönük cephe tasarımlarına sahip caminin yan cephelerinden biri içinde yer aldığı yoğun dokuyla da ilişkilenecek biçimde dükkânlara ev sahipliği yapmaktadır (Resim 7).

Tire camilerinin mimari biçimlenmesi konusunda dikkate değer bir diğer nokta da kentin tarihi ticari merkezinde yer alan iki caminin örneklediği farklı bir mimari tipin gelişimidir. Aydınoğulları döneminde yaptırılan Hüsametdin (Hasır Pazarı) Cami ve Osmanlı döneminde yaptırılan Tahtakale Cami zemin kotlarında dükkânların yer aldığı ibadet mekânının üst kotta çözümlendiği, cami ve ticari işlevli yapıların tek bir kitlede birleştiği, dolayısıyla yapının yakın çevresiyle de ilişkisinin daha güçlü kurulduğu örneklerdir (Resim 8-9). Zeminde dükkânlar ve üst katında cami işlevini birleştiren cami yapılarına Osmanlı dönemi Anadolu çarşılarında sıkça rastlansa da Tire'deki bu camilerin önemi daha erken tarihli örnekler olmalarıdır.

Camiler gibi, medreseler de İznik ve Bursa'daki Erken Osmanlı örneklerini anımsatmaktadır. Kimi zaman revaklı, avluyu çevreleyen kubbeli birimlerin sıralandığı, öncüllerine göre daha açık ve dışa dönük cephe tasarımlarına sahip yapılarıdır. Bu medreselerden Aydınoğulları döneminde yaptırılan Kazırzade Külliyesi'ndeki medrese caminin yanında yer alır ve iki yapı kuzeye ortak kullandıkları bir açık alana yönelmişlerdir. Yine Aydınoğulları döneminde yaptırılan Karakadı Mecdettin Külliyesi'nin medresesi ve Osmanlı döneminden Yavukluoğlu ve Molla Arap Külliyesi'nin medreseleri ise camiyle ortak kullanacakları bir açık alan oluşturacak biçimde caminin kuzeyinde, medrese odalarının U biçiminde bir araya geldiği örneklerdir. Günümüze ulaşan bütün

bu medreselerin ortak mimari özellikleri ise medrese odalarının kubbeli, öncüllerine kıyasla daha açık cephe tasarımlarına sahip olmalarıdır.

Türbeler de çoğunlukla Anadolu Selçuklu örneklerinden farklı olarak külah yerine kubbeli örtü sistemleriyle Selçuklu geleneğinden farklılaşarak yeni bir mimari anlayış oluşturmaya yönelik tasarımlara işaret ederler. Yalnızca Rum Mehmet Paşa Külliyesi'nin parçası Rum Mehmet Paşa Türbesi, külahla örtülü, altıgen planlı baldaken tarzında türbe olarak diğer örneklerden ayrılmaktadır. Plan özellikleri bakımından ise Tire türbeleri oldukça zengin bir çeşitliliğe işaret ederler. Örneğin, Kazanoğlu ve Molla Mehmet Çelebi Türbeleri kübik gövdeli, Karakadı Mecdettin Türbesi beşgen gövdeli, Karahasan (Cağaloğlu Ali Paşa) Türbesi altıgen gövdeli, herhangi bir külliyeinin parçası olmayan, tek yapı olarak inşa edilen Ali Baba Türbesi ise sekizgen gövdelidir. Türbelerin cephe tasarımları ise genellikle gösterişten uzak giriş kapıları, sade ve küçük boyutlu pencere açıklıklarıyla bölümlenmiş cephe kompozisyonları olarak şekillenmektedir. Bu noktada Rum Mehmet Paşa Türbesi'nin cepheleri baldaken gövdeyle ilişkili olarak kemerler ve de dekoratif tuğla örgüleriyle zenginleştirilmiştir ve Tire türbelerinin görece sade cephe anlayışından farklılaşmaktadır. Benzer şekilde, Ali Baba ve Karakadı Mecdettin Türbeleri'nin cephe tasarımları da giriş kapılarının daha vurgulu ve işlenmiş kompozisyonlarıyla öne çıkmakta ve böylelikle diğerlerinden görece farklı cephe anlayışı sergilemektedirler.

Tire külliyesi yapı malzemeleri ve yapım teknikleri bakımından değerlendirildiğinde, külliyesi oluşturan yapıların genel olarak taş ve tuğladan inşa edildiği söylenebilir. Hafsa Hatun Camisi ve Hamamı, Kazırzade Camisi, Karakadı Mecdettin Camisi ve Türbesi, Karahasan Camisi ve Türbesi, Yavukluoğlu Külliyesi, Molla Mehmet Çelebi Camisi ve Türbesi, Doğanbey, Leyse, Hüsamettin, Kara Hayrettin, Süratli Mehmet Paşa, Narin, Gazazhane, Tahtakale, Lütfü Paşa Camileri ve Neslihan Mescidi bu duruma örnek verilebilir. Bu yapılardan Kazırzade Camisi, Karakadı Mecdettin Camisi ve Türbesi, Karahasan Camisi ve Türbesi, Molla Mehmet Çelebi Camisi ve Türbesi, Doğanbey Camisi gibi bazı yapılar kaba yonu taş ve tuğla duvarlar, Hüsamettin, Yahşi Bey, Tahtakale gibi camiler ise kesme taş ve tuğla duvarlardan, Yayla Fakih Mescidi ise yerel bir taş olan kayrak taşı ve tuğla duvarlardan oluşmaktadırlar. Tire'deki Aydınogulları dönemi yapılarından Kazırzade Medresesi, Çanakçı Mescidi, Mehmet Bey Camisi, Gucur Camisi ve Osmanlı dönemi yapılarından Yeni Cami ve Dar-ül Hadis Mescidi taş duvarlardan oluşmaktadırlar. Bunlardan Yeni Cami'de kesme taş kullanılmış, Dar-ül Hadis Mescidi'nde ise kesme ve kaba yonu taş almaşık düzende kullanılmıştır. Bu durumda kesme taşın yapı malzemesi olarak ağırlıklı Osmanlı döneminde tercih edildiği söylenebilir. Ancak çoğunluk Tire yapılarında duvarlarda -almaşık düzende taş sıraları arasında tuğla sıraları olmak üzere-

kullanılan tuğla aynı zamanda taş sıraları arasında dikey olarak, diğer bir deyişle boylamasına da kullanılır. Karahasan Camisi ve Türbesi, Karakadı Mecdettin ve Yavukluoğlu Külliyesi yapıları, Leyse, Yahşi Bey, Kazanoğlu Camileri, Neslihan Mescidi bu duruma örneklerdir.

Tuğlanın bir diğer yaygın kullanım biçimi ise yapıların iç mekânda ya da dış duvarlarda kullanılan kemerler ile tonoz ve kubbe gibi üst örtülerde görülmektedir. Ayrıca, tuğla testere dişi kornişler de Aydınoğulları dönemi Doğanbey ve Mehmet Bey Camilerinde ve Osmanlı dönemi Hüsamettin (Hasır Pazarı), Yahşi Bey, Tahtakale ve Yeni Cami ve Neslihan Mescidi'nde görülmektedir. Tuğlanın yapı malzemesi olarak gerek duvar örgüsünde, gerek kemer, tonoz gibi mimari elemanlarda gerekse bezeme amaçlı kapsamlı kullanımı, yerel etkiler –daha önceden bu topraklarda hüküm sürmüş Bizans yapı geleneği– olduğu kadar malzemenin kolay elde edilebilir ve maliyetinin görece düşük olmasıyla da ilişkilendirilebilir¹¹.

Bununla birlikte tuğlanın özellikle İslam mimarisine ait minare gibi mimari elemanların tasarımında ve cephe kompozisyonlarını renklendiren, zenginleştiren dekoratif unsurlarda kullanımının Tire'de Aydınoğulları ve Osmanlı yöneticileri hamiliğinde özgün bir mimari dilin oluşumuna katkıda bulunduğu söylenebilir. Genel olarak geç 16. yüzyıl yapılarından Yeni Cami dışındaki Tire camilerinin minareleri tuğla gövdelidir. Bunlardan Kazanoğlu, Yavukluoğlu, Rum Mehmet Paşa ve Lütfü Paşa Camileri gibi yapıların minareleri sade, herhangi bir dekoratif motif içermeyen tuğla gövdelere sahipken, Doğanbey, Kazırzade, Narin, Hüsamettin (Hasır Pazarı), Karahasan, Karakadı Mecdettin, Süratlı Mehmet Paşa, Mehmet Bey, Gazazhane, Tahtakale, Yahşi Bey Camileri gibi yapıların minareleri dekoratif tuğla örgüler sergileyen örneklerdir. Bu örneklerden Doğanbey Camisi minaresi vevine silmelerle bezenmiştir ve görece daha kısa ve kalındır, Karahasan ve Karakadı Mecdettin gibi camilerin minareleri düşeye vurgu yapar ve boylamasına bölünmüş bezeme motiflerine sahiptirler ve son olarak Yahşi Bey Camisi minaresi tuğla ve turkuaz renkli sırlı tuğla örgülerin bir arada kullanıldığı en zengin ve işlenmiş bezeme motifleriyle kaplanmış minare gövdesidir¹². Cephe kompozisyonlarında ise kemerler gibi belirli mimari elemanların yanı sıra kemer üstü yüzeylerde de, alınlıklarda da dekoratif tuğla örgülere rastlamak olasıdır. Narin ve Rum Mehmet Paşa Camileri'nin cepheleri bu duruma örneklerdir. Son olarak yapı malzemeleriyle ilişkili tuğla kullanımına ek olarak belirtmek gerekir ki mermer, özellikle Leyse Cami duvarlarında, Yahşi Bey

¹¹ Kolay (1999), Batı Anadolu'daki Beylikler dönemindeki yapı teknikleri ve yapı malzemeleriyle ilgili daha kapsamlı bilgi vermektedir.

¹² Tire minarelerinin bezeme özellikleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Önkal ve Özgür, 2008.

Camisi pencere lentolarında ve Yeni Cami’de görüldüğü üzere farklı ek bir malzeme olarak kullanılmıştır.

Bu noktada, Tire yapı topluluklarını oluşturan yapıların mimari özellikleri ve mekânsal gelişim ve dönüşümleri bakımından değerlendirilmesi özetlenebilir. Cami mimarisinin Aydınoğulları’ndan başlayarak Osmanlı hâkimiyetinde de devam eden dönemde yeni mimari elemanların ve biçimlerin kullanımıyla öncüllerinden farklılaşan bir mimariye işaret ettiği, deneysel bir mekânsal gelişim sürecine sahne olduğu söylenebilir. Tire camileri genellikle tek birimli kubbeli, ön ve/veya yan cephelerinde son cemaat yeri bulunan, artan cephe elemanı sayısı, çeşitliliği ve bunların bir araya gelişleriyle iç ve dış mekân ilişkisinin daha kuvvetli kurulduğu, daha zengin tasarımlardır. Hatta Aydınoğulları döneminden Doğanbey ve Osmanlı döneminden Gazazhane Camilerinde görüldüğü üzere cephe duvarında tanımlanan ek işlevlerle cephe önünde kullanılabilir mekânlar da bulunabilmektedir. Tire camilerinin mekânsal gelişimleriyle ilişkili bir diğer dikkat çekici nokta da kentin tarihî ticari merkezinde yer alan Aydınoğulları döneminden Hüsametdin (Hasır Pazarı) ve Osmanlı döneminden Tahtakale Camisi’nin örneklediği zeminde dükkânlar ve üst katında cami işlevinin çözümlendiği farklı bir mimari tipin biçimlenişidir. Bu tip yapılara Osmanlı dönemi Anadolu çarşılarında sıkça rastlansa da Tire’deki bu camilerin önemi daha erken tarihli örnekler olmalarıdır.

Tire medreseleri genel olarak İznik ve Bursa’daki Erken Osmanlı örneklerini anımsatmaktadırlar. Medrese odaları kubbeli, öncüllerine kıyasla daha açık cephe tasarımlarına sahip birimlerdir. Çoğunlukla odalar önlerinde bulunan bir açık mekânla ilişkilenecek biçimde bir araya gelirler. Aydınoğulları döneminden hem Kazırzade örneğinde görüldüğü üzere camiyle yan yana, kuzeyde ortak bir açık mekâna yönelen medrese plan şemaları hem de Karakadı Mecdettin örneğinde görüldüğü üzere medrese odalarının U biçiminde caminin kuzeyinde bir avlu oluşturacak şekilde bir araya gelmesiyle cami ve medresenin aralarında ortak bir açık mekânı da paylaştıkları plan şemaları izlenebilmektedir. Aydınoğulları döneminde Karakadı Mecdettin Külliyesi’nde görülen bu uygulamanın Osmanlı döneminde çoğunlukla tercih edilip olgunlaştığı söylenebilir. Osmanlı dönemi cami ve medrese birleşimlerinde, medrese odalarının U biçiminde caminin kuzeyinde bir avlu oluşturacak şekilde bir araya gelmesiyle daha geometrik ve bütüncül tasarımlar öne çıkmaktadır.

Türbeler de Aydınoğulları örneklerinden başlayarak çoğunlukla öncülleri Selçuklu geleneğinden farklı, külah yerine kubbeli üst örtüleriyle –Osmanlı döneminden Rum Mehmet Paşa türbesi hariç– dikkat çekmektedirler. Aydınoğulları ve sonrasında Osmanlı dönemlerinde plan özellikleriyle kübik gövdeden sekizgen gövdeye uzanan bir geometrik biçim çeşitliliği sergileyen Tire türbeleri genellikle gösterişten uzak geniş kapıları ve sade ve küçük boyutlu pencere açıklıklarıyla görece sade cephe tasarımlarına sahiptirler.

Son olarak, Tire külliyesi yapı malzemeleri ve yapıım teknikleri bakımından değerdendirildiğinde, külliyesi oluşturan yapılar genel olarak taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Kesme taşın ağırlıklı olarak Osmanlı döneminde tercih edildiği söylenebilir. Genellikle taş ve tuğlanın sıralarının almaşık düzende bir arada kullanıldığı Tire yapılarında taş sıraları arasında boylamasına tuğla kullanımına rastlamak da mümkündür. Tuğla aynı zamanda Aydınoğulları ve Osmanlı dönemi yapılarında kemer ve tonoz gibi mimari elemanlarda ve de minare gövdelerinde -geç 16. yüzyıl yapılarından Yeni Cami hariç- yapı malzemesi olduğu kadar dekoratif potansiyeli de göz önüne alınarak kullanılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Tire'de Aydınoğulları ve sonrasında Osmanlı hâkimiyetinde, 14-16. yüzyıllarda, dönemin yönetici sınıfı tarafından yaptırılan, kentin fiziksel ve sosyal önemli yapı taşlarından olan külliye niteliğindeki yapı toplulukları mimari özellikleri, mekânsal gelişim ve dönüşümleri ve de ait oldukları kentsel bağlamla ilişkileri bakımından irdelenmiş ve karşılaştırmalı olarak değerdendirilmiştir. Bu doğrultuda değerdendirme ölçütleri: yapı topluluklarını oluşturan birimlerin barındırdıkları işlevler, bu işlevlerin sayısı ve çeşitliliği, yapı topluluklarının kent içindeki konumları, ait oldukları kentsel dokuyla ilişkileri, arazi üzerinde yerleşimleri ve yapıların birbirlerine göre konumları ve son olarak da tek tek yapıların mimari özellikleridir (plan ve cephe biçimlenmeleri ve yapı malzemeleri). Bu ölçütler üzerinden yapılan karşılaştırmalı çalışmanın sonuçları aşağıda özetlenmiştir.

İlk olarak yapı toplulukları içerdikleri işlevlerin çeşitliliği, sayısı ve kent içinde konumları bakımından irdelendiğinde denilebilir ki nüfus artışı kentleşme ve kentsel büyümeyle doğru orantılıdır ve kentsel büyüme ve gelişme yeni kamusal yapılarının, özellikle yeni yapı topluluklarının inşasını beraberinde getirir. Tire'de Osmanlı dönemi daha fazla kentsel büyüme ve gelişmeye sahne olduğu için Aydınoğulları dönemine kıyasla Osmanlı zamanında daha çok sayıda yapı topluluğu inşa edilmiştir. Benzer şekilde, kent büyüdükçe ve kentsel yaşam gelişip zenginleştikçe inşa edilen yapı topluluklarının barındırdıkları işlevlerin sayısı ve çeşitliliği de artmıştır. Genel olarak Aydınoğulları dönemi yapı topluluklarında iki ya da üç farklı işlevin bir araya geldiği, Osmanlı dönemi yapı topluluklarında ise çoğunlukla dört farklı işleve sahip birimlerin bir araya geldiği söylenebilir. İşlevlerin çeşitliliği incelendiğinde Aydınoğulları yapı topluluklarında zaviyelerin yer aldığı görülebilir. Buna karşılık, 15. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle 16. yüzyılda bölgede Osmanlı'nın mutlak iktidarının sağlanmasından sonra külliyele ticari işlevli yapıların da dâhil olabildiği, özellikle hamamların yapı topluluklarının önemli öğeleri olarak inşa edildiği söylenebilir. Kentin ticari merkezinin biçimlenmesinin de aynı dönemde gerçekleşmesi bu çerçevede dikkate değerdir.

İkinci olarak, yapı topluluklarının ait oldukları kentsel bağlam ve her bir yapının birbiriyle ve bütünle mekânsal ilişkisi değerlendirildiğinde Aydınoğulları dönemi yapı topluluklarında yapıların çoğunlukla birbiriyle dolaylı ilişkilendiği, görece organik ve dağınık bir plan kurgusu çerçevesinde tasarlandığı söylenebilir. Buna karşılık Osmanlı dönemi yapı topluluklarında adım adım daha geometrik şemalar öne çıkmış, daha yakın mekânsal ilişkiler kurulmuş, kısacası yapı toplulukları daha bütüncül tasarım anlayışıyla inşa edilmişlerdir. Bu durum özellikle cami ve medrese yapı birleşimlerinde medrese odalarının cami avlusunu tanımlayacak ve iki yapı arasında ortak kullanılacak bir dış mekân oluşturduğu örneklerde görülebilir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki bu yaklaşımın izleri Aydınoğulları dönemindeki deneyimlere –örneğin Karakadı Mecdetin Külliyesi– uzanmaktadır. Kısacası, Aydınoğulları dönemi yapı topluluklarının öncülleri, daha bütünleşik, dışa kapalı ve birbirine bitişik kütle birleşimleri sergileyen Selçuklu külliyelerinden farklı olarak kayda değer çeşitlilikte dış mekânlar, diğer bir deyişle açık alanlar da içeren daha parçalı, bağımsız yapı kütlelerinin bir araya geldiği mekânsal şemalara sahip olduğu söylenebilir. Aydınoğulları döneminde sınanan bu tip mimari biçimlenmeler Osmanlı'da daha düzenli ve tanımlı geometrilerin egemen olduğu rafine tasarımlara doğru gelişmiştir.

Üçüncü olarak, yapı topluluklarının oluşturan her bir yapı mimari özellikleri; plan ve cephe biçimlenmeleri bakımından değerlendirildiğinde görülmüştür ki cami mimarisi hem Aydınoğulları hem de Osmanlı döneminde benzer niteliklere sahip, öncüllerinden farklılaşan bir mekânsal dönüşüme sahne olmuştur. Genellikle tek birimli, kubbeli Tire camileri ön ve/veya yan cephelerinde son cemaat yeri bulunan, artan cephe elemanı sayısı, çeşitliliği ve bunların bir araya gelişleriyle iç ve dış mekân ilişkisinin daha kuvvetli kurulduğu, hatta kimi örneklerde cephelerde çeşme, dükkân gibi ek işlevlerin yer aldığı zengin tasarımlardır. Bununla birlikte, içinde bulunduğu kentsel çevreyle de ilişkili olarak, tarihi ticari merkezde zeminde dükkânlar ve üst katında cami işlevinin çözümlendiği cami tipi Tire'de görülmektedir. Burada dikkat çekici olan bu camilerden birinin Osmanlı öncesine, Aydınoğulları dönemine tarihlenmesidir. Cami mimarisi gibi medrese mimarisi de Tire'de hem Aydınoğulları hem de Osmanlı döneminde benzer bir tasarım anlayışı sergilemektedir. Çoğunlukla İznik ve Bursa'daki Erken Osmanlı örneklerini çağrıştıran medreseler kubbeli, öncüllerine kıyasla daha açık cephe tasarımlarına sahip birimlerden oluşmuştur. Türbeler de Aydınoğulları ve devamında Osmanlı dönemlerinde plan özellikleriyle kübik gövdeden sekizgen gövdeye uzanan bir çeşitlilik sergilemekle birlikte, çoğunlukla kubbeli, sade ve küçük boyutlu cephe elemanlarıyla gösterişten uzak cephe tasarımlarına sahip yapılarıdır.

Son olarak, Tire'deki yapı topluluklarında yapı malzemesi olarak ağırlıklı taş ve tuğla kullanıldığı söylenebilir. Kesme taş daha çok Osmanlı döneminde tercih edilmiştir. Genellikle taş ve tuğlanın almasıık düzende bir arada kullanıldığı Tire yapılarında taş sıraları arasında boylamasına tuğla kullanımına rastlamak da mümkündür. Tuğla aynı zamanda Aydinoğulları ve Osmanlı dönemi yapılarında kemer ve tonoz gibi mimari elemanlarda ve de minare gövdelerinde -geç 16. yüzyıl yapılarından olan Yeni Cami hariç- yapı malzemesi olduğu kadar dekoratif potansiyeli de göz önüne alınarak kullanılmıştır.

Kaynakça

- Akın, H. (1968). *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Akozan, F. (1969). Türk Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, 8, 303-327.
- Armağan, M. A. (1983). *Beylikler Devrinde Tire*. İzmir: Uğur Ofset.
- Armağan, M. A. (2003). *Devlet Arşivlerinde Tire*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Aslanoğlu, İ. (1978). *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Aslanoğlu, İ. (1994). Tire Beylik Dönemi Camileri, Çağdaş Beylik Örneklerle Kıyaslamalı Bir Değerlendirme. M. Şeker (Der.), *Türk Kültüründe Tire I, Sempozyum Bildirileri* içinde (ss. 89-96). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1942). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-304.
- Barkan, Ö. L. (1962-63). Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII(1-2), 239-296.
- Berger, M. (1978). Khayr. E. von Donzel., B. Lewis and Ch. Pellat (Der.), *Encyclopaedia of Islam* içinde (4, ss. 1151-1153). Leiden: E. J. Brill.
- Caner Yüksel, Ç. (2012). *The Making of Western Anatolian Urban Centres: Spatial Transformation in Tire, 14th-16th Centuries*. Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press.
- Cantay, G. (2002a). Türk Mimarisinde Külliye. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Der.), *Türkler Ansiklopedisi* içinde (7, ss. 836-853). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Cantay, G. (2002b). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Crane, H. (1991). The Ottoman Sultan's Mosques: Icons of Imperial Legitimacy. I. A., Bierman R. Abou-el- Haj, D. Preziosi (Der.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order* içinde (ss. 173-243). New York: Aristide D. Caratzas Publisher.
- Çakmak, C. (2002). *Tire Hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ertekin, L. E. (2007). *Lütfi Paşa, Tire Lütfi Paşa Vakıfları ve Vakıfnamesi*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.

- Ertekin, L. E. (2008). *Tire'de Aydın Sancağı İlk Sancakbeyi Halil Yahşi Bey Vakıfları ve Vakfiyesi*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (9. Kitap). Y. Dağlı, S. A. Kahraman, ve R. Dankoff, (Yay. Haz., 2005). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Goodwin, G. (1986). Külliyye. E. von Donzel, B. Lewis ve Ch. Pellat (Der.), *Encyclopaedia of Islam New Edition* içinde (5, s. 366). Leiden: E. J. Brill.
- Göksu, E. (1985). *Formation and Alteration Process of the Small Town Centres in Anatolia, The Case Study of Tire*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Göksu, E. (2006). Tire. A.U. Peker, K. Bilici (Der.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)* içinde (C. 2, ss. 279-285). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Güneş, A. (2005). Bir İmar Düzeni ve Hayır Kurumu Olarak Osmanlılarda İmaret. *Milli Folklor*, 9/17(66), 26-33.
- Hakky, R. (1992). *The Ottoman Külliye Between the 14th and 17th Centuries: Its Urban Setting and Spatial Composition*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Virginia Polytechnic Institute and State University, Virginia.
- Hızlı, M. (1998). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- İnalçık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ 1300-1600* (4. Bsk.) (R. Sezer Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İpekoğlu, B. A. (1993). *Buildings with Combined Functions in Anatolian Seljuk Architecture (An Evaluation of Design Principles, Past and Present Functions)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- İpekoğlu, B. A. (1993). Terminology Relating to 'Buildings that have Combined Functions' in Anatolian Seljuk Architecture. *METU Journal of Faculty of Architecture*, 13(1-2), 53-65.
- İpekoğlu, B. A. (2006). Birleşik İşlevli Yapılar. A.U. Peker, K. Bilici (Der.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)* içinde (C. 2, ss. 111-125). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesçioğlu, Ç. (1996). *The Ottoman Capital in the Making: The Reconstruction of Constantinople in the 15th Century*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, Cambridge - Massachusetts.
- Kafesçioğlu, Ç. (1999). Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in İstanbul in the Eyes of Its Contemporaries. Ç. Kafesçioğlu, L. Thys ve Şenocak (Der.), *Aptullah Kuran İçin Yazılar, Essays in Honour of Aptullah Kuran* içinde (ss. 211-222). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kalfazade-Ertuğrul, S. (1995). *Anadolu'da Aydınoğulları Dönemi Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kolay, İ. A. (1999). *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Kuran, A. (1971). *The Mosque in Early Ottoman Architecture*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Mehmed Neşri. *Kitab-ı Cihan-Nüma (Neşri Tarihi)*. F.R. Unat, M.A. Köymen (Der. ve Çev., 1949). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2005). *The Age of Sinan, Architectural Culture in the Ottoman Empire*. London: Reaktion Books Ltd.
- Önkal, H. (1991). *Tire Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önkal, H. ve Özgür, Ş. (2008). Tire Minarelerinin Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi Minareleri Arasındaki Yeri. M. Şeker, A. Taşcan (Der.), *Türk Kültüründe Tire II, Sempozyum Bildirileri* içinde (ss. 245-259). İzmir: Tire Belediyesi Yayınları.
- Reyhanlı, T. (1976). Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV(1-2), 121-131.
- Say, Y. (2006). *Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi Sürecinde Gazi – Eren – Evliyaların Rolü, Seyyîd Battal Gazi ve Külliyesi*. İstanbul: Su Yayınları.
- Telci, C. (2008). XV. – XVI. Yüzyıllarda Tire Şehri. M. Şeker, A. Taşcan (Der.), *Türk Kültüründe Tire II, Sempozyum Bildirileri* içinde (ss. 21-40). İzmir: Tire Belediyesi Yayınları.
- Tokluoğlu, F. (1957). *Tire, Tarihi ve Turistik Değerleri*. İzmir: Yenilik Basımevi.
- Tokluoğlu, F. (1959). *Tire'de Yetişen Alim, Şair, Mütefekkkir, ve Mutasavvıflar*. İzmir: Ragıp Basımevi.
- Tokluoğlu, F. (1964). *Tire*. İzmir: Şehir Matbaası.
- Tokluoğlu, F. (1973). *Tire Çevre İncelemeleri*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Vryonis, S. Jr. (1991). Byzantine Constantinople and Ottoman İstanbul: Evolution in a Millenial Imperial Iconography. I. A., Bierman R. Abou-el- Haj, D. Preziosi (Der.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order* içinde (ss. 13-52). New York: Aristide D. Caratzas Publisher.

Tablo 1. Tire Külliyesi – Yapı Toplulukları, Camileri ve Mescitleri

	İsmi	Banisi	Tarihi	Var olan Yapılar	Önceden Mevcut / Mevcudu Olası Yapılar	Konumu (Eski Mahalle / Yeni Mahalle)
A	Hafsa Hatun Külliyesi	Hafsa Hatun, Aydınoğlu İsa Bey'in kızı	14. yy. ortaları	Cami, hamam	Türbe, zaviye, imaret, çeşme	Bademiye / Duatepe (Değirmendere)
A	Çanakçı Mescidi ve Hamamı	Bahadır bin Seyfeddin Baytar	1338-1339	Mescit, hamam		Çanakçı / Bahariye
A	Doğanbey (Doğancıyan, Gündük Minare) Camisi	Doğancılar ailesinden Doğan Bey	14. yy	Cami, çeşme		Paşa / Dere (Toptepe)
A	Kazırzade (Cazıroğlu, Kadızade) Külliyesi	Kazırzade (Kadırzade, Muhiddin Bey)	Geç 14. yy	Cami, medrese, şadırvan	İmaret, han	Veledi Kadı (İbni Kadı) / Ertuğrul
A	Karakadı Mecdettin (Karağazi, Uçlala, Üçlüle, Kocabıyık) Külliyesi	Karakadı Mecdettin	Geç 14. yy	Cami, medrese, türbe, hamam	Han	Taşpazarı (Ahiler) / İpekçiler
A	Mehmet Bey Camisi	Mehmet Bey	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Cami	Medrese	Alacamescit / Dere
A?	Narin Cami (Hacı Sinan, Yassı Yol Mescidi)	Hacı Sinan Efendi	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Cami	Medrese, türbe, hazire, hamam	Bahariye
A	Gucur (Kucur, Kacur) Camisi	Gucur Bey, Şeyh Ahmet Efendi	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Cami	-	Taşpazarı (Ahiler, Seydi) / İpekçiler
O	Leyse (Pir Ahmet) Camisi	Leysezade Pir Ahmet Çelebi, Mevlana Leysi Çelebi'nin oğlu	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Cami	-	Şücaeddin (Doğancılar) / Yeni

A	Hüsamettin (Gön Pazarı, Hasır Pazarı, Balık Pazarı) Camisi	Hüsamettin Bey, geç Aydınoğulları dönemi kadısı	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Cami, dükkânlar	-	Hasır Pazarı / Yeni
A	Yayla Fakih Mescidi	Yayla Fakih (Yayla Baba)	Geç 14. yy - Erken 15. yy	Mescit	-	Yayla Fakih / Ertuğrul
A	Karahasan (Garasen) Camisi ve Türbesi	Karahasan Bey, Bademiye Emiri İbrahim Bahadır Bey'in oğlu, Cüneyt Bey'in kardeşi	Erken 15. yy	Cami, türbe	Medrese	İbni Miskin (Miskince) / Cumhuriyet
A	Ulu Cami (Cami-i Atik, Cami-i Kebir, Cami-i ūş Şehir)	Cüneyt Bey, Bademiye Emiri İbrahim Bahadır Bey'in oğlu, Karahasan Bey'in kardeşi	Erken 15. yy	Ulu Cami	-	Cami-i Kebir, (Cami-i Atik) / Yeni
O	Kara Hayrettin (Güdük Minare) Camisi	Kara Hayrettin, Çandarlı ailesinden	Erken 15. yy	Cami, çeşme	Medrese, hamam	Mısırlı / Cumhuriyet, Dumlupınar, ve Ertuğrul'un kesişimi
O	Süratli (Suretli) Mehmet Paşa Camisi	Süratli Mehmet Paşa	Erken 15. yy	Cami	Medrese, hamam, çeşme	Paşa(Suratlı) / Dere (Toptepe)
O	Kazanoğlu Camisi	Kazanoğlu (Kazganoğlu) Mehmet Bey	15. yy	Cami	Medrese, türbe, imaret	Hacı Fakıhlar (Çeşme Alanı) / İstiklal
O	Yahşi Bey Camisi (Yeşil İmaret)	Halil Yahşi Bey, II. Murat'ın komutanlarından, ilk Aydın sancakbeyi	1441	Zaviyeli / Ters T tipi Cami	İmaret	Yahşi Bey / Yeni

O	Yavukluoğlu (Yoğurtluoğlu) K�llyesi	Yoğurtluoğlu / Yavukluoğlu Mehmet Paşa	15. yy ortaları	Cami, medrese, rasathane, imaret	Hamam, Şadırvan, kütüphane, muvakkithane	Őeyhk�y / Turan (Beyler Deresi)
O	Gazazhane Camisi (AlacaŐeŐme Pazarı)	Hacı Sinan oğlu Hacı Kemal	1457	Cami	-	İpekÇiler (Kazazlar) / Yeni
O	Rum Mehmet Paşa (Kestaneli) Camisi ve Türbesi	Rum Mehmet Paşa, Fatih Sultan Mehmet'in veziri	GeÇ 15. yy	Cami, türbe, Şadırvan	Hamam, han	Bademiye / Duatepe
O	Molla Mehmet �lebi (Toptepe) Camisi ve Türbesi	Molla Mehmet �lebi	GeÇ 15. yy	Cami, türbe	Medrese, imaret	Paşa / Toptepe
O	Molla Arap K�llyesi	Alaeddin (Zeynuddin) Ali Arabi / Molla Arap, II. Bayezid'in Őeyh�lislama	GeÇ 15. yy	Cami, medrese, hamam	İmaret, dükkânlar	YahŐibey Ovası
O	Dar-�l Hadis (Aydınlı Galip) Mescidi	Alaeddin Sultan (Hoca Alaeddin, Alaeddin Halveti)	GeÇ 15. yy	Mescit	-	Yeniceköy / Ketenciler
O	Tahtakale (Hacı İsmail Ağa) Camisi	Emir Hacı İsmail Ağa, Hoca Emir	1498-1499	Cami, dükkânlar	-	Tahtakale / Yeni
O	Fadıloğlu (Araplar, Sarı Ali) Camisi	Fadıloğlu (Sarı Ali, Fazlızade)	GeÇ 15. yy	Cami	-	İpekŐizade (İhsaniye, Hamidiye) / İstiklal
O	L�tf� Paşa (Paşa) Camisi	L�tf� Paşa, tarihŐi, I. Selim'in damadı ve veziri	Erken 16. yy	Cami, Şadırvan	Medrese, Őifahaneha mam, imaret, hanlar, �eŐmeler	Yeni
O	Neslihan (Hasan �lebi) Mescidi	Hasan �lebi, Sinaneddin Yusuf'un kardeşi	Erken 16. yy	Mescit	Medrese	Hasan �lebi / Bahariye

O	Neslihan (Hasan Çelebi) Mescidi	Hasan Çelebi, Sinaneddin Yusuf'un kardeşi	Erken 16. yy	Mescit	Medrese	Hasan Çelebi / Bahariye
O	Şeyh (Şeyh Nusreddin) Külliyesi	Şeyh Nusrettin Efendi, Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin kardeşi	Geç 16. yy	Cami, hamam, hazire, türbe veya medrese odası		Tarakçızade / Bahariye
O	Yalınayak (Hasan Çavuş) Camisi ve Hamamı	Hasan Çavuş, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in veziri Ferhat Paşa'nın oğlu	Geç 16. yy	Cami, hamam, şadırvan	Medrese, türbe, çeşme	Yayla Fakih, (Yalınayak) / Ertuğrul
O	Yeni Cami	Behram Kethüda, II. Selim'in veziri ve kethüdası	Geç. 16. yy	Cami, şadırvan	-	Alacaçeşme (Yukarı Pazar) / Kurtuluş

Resim 1. Hafsa Hatun Külliyesi ve Çevresi

Resim 2. Kentsel Doku İçinde Karakadı Mecdettin Külliyesi

Resim 3. Yavukluoğlu Külliyesi

Resim 4. Yalınayak Camisi

Resim 5. Yalınayak Hamamı

Resim 6. Doğanbey Camisi

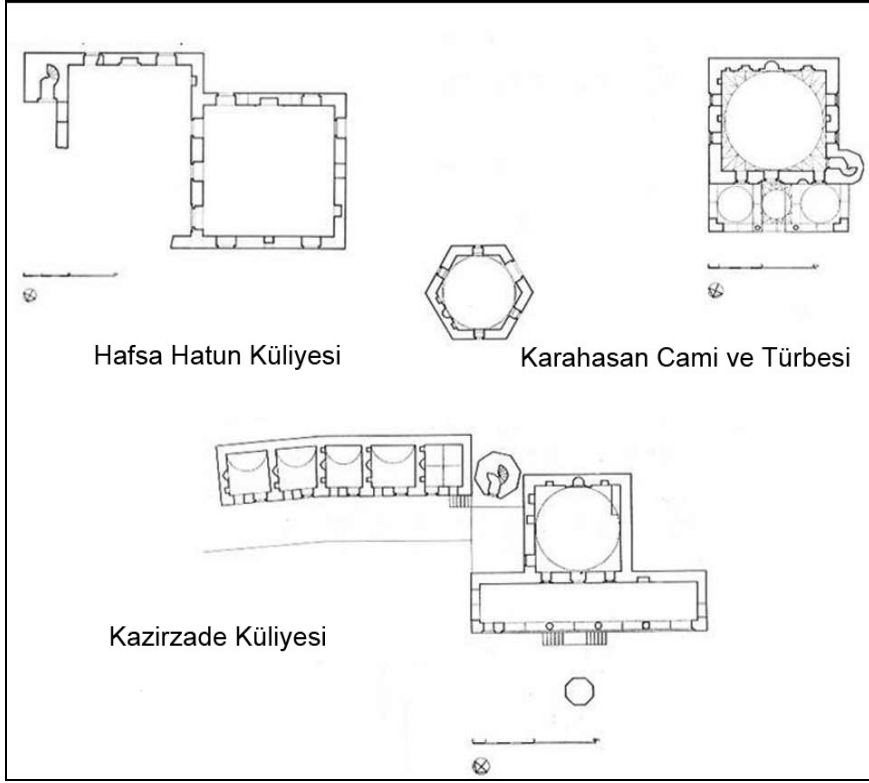
Resim 7. Gazazhane Camisi

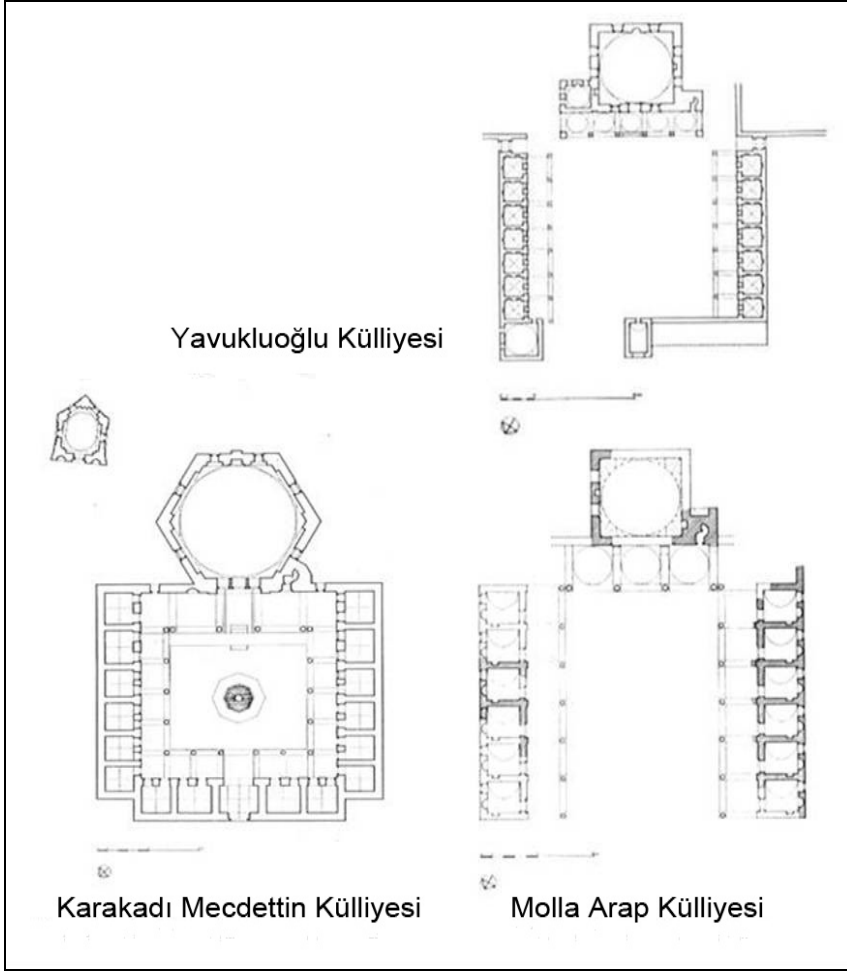
Resim 8. Hüsamettin (Hasır Pazarı) Camisi

Resim 9. Tahtakale Camisi

Şekil 1. Hafsa Hatun Külliyesi, Karahasan Camisi ve Türbesi, Kazırzade Külliyesi vaziyet planları (Aslanoğlu, 1978, şekil 2, 6, 19, ss. 8, 11, 26).

Şekil 1. Yavukluoğlu, Karakadı Mecdettin, Molla Arap Külliyesi vaziyet planları (Aslanoğlu, 1978, Şekil 11, 39, 48, ss. 17, 51, 61).

